

עמוס קלונור

רפיד בגולן: סקר ארכאולוגי של כפר מהתקופה הרומית והביזנטית, מעיזבונו של דן אורמן

Dan Urman, *Rafid on the Golan: A Profile of a Late Roman and Byzantine Village*, edited by Shimon Dar, Moshe Hartal & Etan Ayalon (BAR International Series, 1555), Oxford: Archaeopress, 2006, xix + 305 pp.

בשנים 1970-1968 ערך צוות בראשותו של דן אורמן ובהשתתפות שמואל (סמי) בר-לב ומשה הרטל סקר ארכאולוגי של הכפר רפיד. בעבודת השרה ובמהלך כתיבת הסקר נמנו בכפר יותר מ-100 בתים. ובעקבות זאת הוכנה תכנית של הכפר ובתו, הכוללת גם את הסמטאות, המעברים, המבואות, שטחי הציבור ומאגרי המים. בתי המגורים נמדדו וצולמו במפורט, וצוות הסקר העריך כבר בעת ביצועו כי עשרות מבני בזלת בכפר ניצבים על מכונם מהעת העתיקה. שרידי הכפר נפגעו ונהרסו במהלך מלחמת יום כיפור (1973) ובאירועים שלאחריה. ההריסות נותרו באזור המפורז שנשלט על ידי כוח האו"ם והועברו אחר כך לידי הסורים.

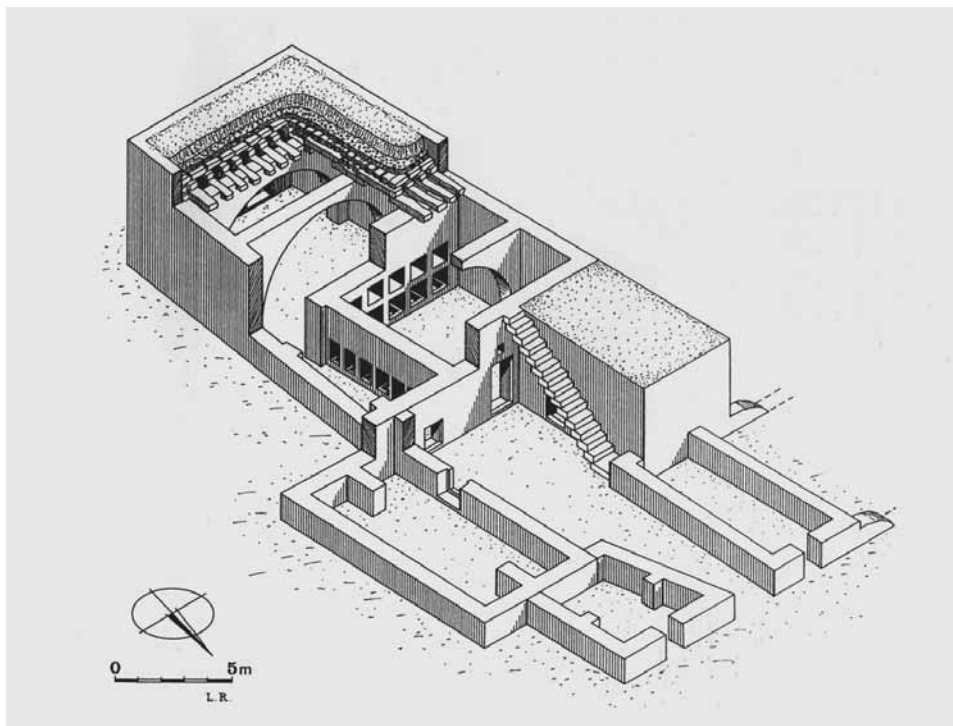
דן אורמן ראה בסקר הכפר ובמידע הארכאולוגי שנאסף בו אחד ההישגים המובהקים של הסקר הארכאולוגי בגולן. בפרסום הספר מילאו העורכים בקשה של אורמן, אשר נפטר ב-14 במרס 2004. אורמן השלים את כתיבת סקר הבתים, והרטל, חברו בצוות סקר השרה, הוסיף את פרקי המבוא והסיכום ההיסטורי. כך יצא לאור ונדפס המחקר

הראשוני עם השלמות מעורכנות, בצורה מכובדת, נאה ונוחה לעיון הקורא.

בספר שלושה חלקים. החלק הראשון כולל מבואות הערוכים בשלושה פרקים, פרי עטו של הרטל: הרקע הגאוגרפי, האדריכלות של סגנון הבנייה החורנית והעיסור האדריכלי. החלק השלישי, שאף הוא נכתב בידי הרטל, כולל סיכום היסטורי קצר של תולדות רפיד על רקע ההיסטוריה של צפון עבר הירדן. עיקר הספר הוא החלק השני, שבחמשת פרקיו, שכתב אורמן, מפורטים התוצאות והמצאים של הסקר הארכאולוגי בכפר רפיד. הפרקים מציגים את הבניינים לפי אזורים בכפר: האזור המערבי (בניינים 1-18), האזור הדרומי (בניינים 19-86), האזור שבין מאגרי המים (בניינים 87-98), האזור הצפוני-מזרחי (בניינים 99-108) ובניינים בודדים באזור הצפוני (בניינים 109-118). תיאור הבניינים של ארבע הקבוצות הראשונות מלווה ב-694 איורים, הכוללים תצלומים של בניינים וחפצים ושל ממצא אפיגרפי וכן ציורים של ממצאים, תכניות מבנים ושחזורים איזומטריים מעשה ידי ליין ריטמאיר.

הכפר נושב מחדש במחצית הראשונה של המאה העשרים, וכ-50 בניינים עתיקים אוכלסו אז מחדש. על אלה נוספו כ-75 בניינים חדשים, שבחלקם נעשה שימוש באבני בזלת מן הבנייה העתיקה וחלקם נבנו מאבני בזלת חדשות. אורמן וצוותו ניסו להבחין בסקר בין הבניינים העתיקים לחדשים ופירוטו בעניין זה בדיון בכל אחד מהבניינים.

הבתים הקדומים של רפיד נבנו בסגנון הבנייה החורנית. בסגנון בנייה זה נעשה שימוש באבני בזלת מקומית, שסותתו לגושים מלבניים, מיעוטם גזית. הקירות, שרוחבם כ-0.8 מ', נבנו משני פנים. חלק מהמבנים היו בעלי חזיתות בנויות גזית בצורה קפדנית ומעולה. הבניינים ניכרים בחלונות מעטים ביחס. הקירווי התבסס

מתוך שפע התצלומים והתרשימים בספר: תרשים איזומטרי (מעשה ידי לי ריטמאייר) ותצלומים מפנים הבניין המשורטט

בניינים 15 ו-16 אף הם מכלולים רחבי ידיים דומים. בכנייה החורנית ברפיד ובאתרים נוספים בגולן הושקעו יכולת הנדסית ברמה גבוהה ומשאבים כלכליים ניכרים. הבנייה הזו משקפת שילוב של הנדסת בנייה מתקדמת שרווחה בתקופה הרומית עם מסורות מקומיות וצרכים כלכליים של האוכלוסייה שהתגוררה באזור בתקופה הרומית והביזנטית.

הסקר של רפיד הוא תרומה משמעותית לחקר הבנייה החורנית בהתפרשותה לכיוון מערב, בחבל הארץ המכונה בפינו בשם הגולן. סקר זה מצטרף למחקר של הוורד קרוסבי בטלר מהשנים 1909-1919 בדרום סוריה ובצפון ירדן של ימינו,¹ למחקרים של ז'ן-מארי דנצר ופרנסואה וילנב משנות השבעים והשמונים של המאה העשרים,² לסקר של אורמן, צבי אילן, גבי ברקאי, עמיחי מזר ועמוס קלונר בחבל ג'דור שבמערב הבשן, בעיקר בכפר נסג', מסוף שנת 1973 ומראשית 1974,³ ולסקרים של קלודין דופין וצוותה מסוף שנות השבעים ומראשית שנות השמונים של המאה העשרים, בכפר נפח, כנען, באר-מת'ניה ובפ'דג שבגולן.⁴ בנייה מרשימה נתגלתה באתרים נוספים ברמת הגולן על ידי עובדי אגף העתיקות (היום רשות העתיקות), וכיניהם צבי אורי מעוז, חיים בן-דוד, משה הרטל, שמריה גוטמן, יגאל בן-אפרים, דוד וגנר-גורן ודני שיאון, וחבל ארץ זה היה לעשיר במידע בנושא הבנייה באזורי הבולת. ברי כי סקר רפיד הוא חוליה מרכזית בשדה מחקר זה, ופרסומו מהווה יד זיכרון חשובה לדן אורמן ז"ל.

על סדרת קשתות מקבילות מאבני גזית, ועליהן הונחו לוחות מלבניים. בחזיתות כמה מן המבנים מצויים גרמי מדרגות שבהם עלו לקומה השנייה. כרגיל נבנו גרמי המדרגות מלוחות בזלת ששולבו בקיר עצמו ללא תמיכה חיצונית. במבנים של רפיד לא נמצאו עמודים ניצבים בשורה ומקורים בגג עשוי מלוחות אבן, כפי שנמצאו למשל בכפר נסג', שסקרו אורמן ועמיתיו בשנת 1973 לאחר מלחמת יום כיפור.

התכנית הפנימית הבסיסית של בתי רפיד העתיקים כללה חדר מרווח, שקשת מרכזית תמכה את תקרתו. פנימה מחדר זה היה חדר רוחבי ולעתים היו כמה חדרים נוספים (בניינים 45 ו-54). יש שגודל הבניין הוכפל ואף שולש על ידי חיבורן של כמה יחידות דומות למבנה מורכב יותר (בניין 46). בחלק מהבתים הופרדה היחידה הבסיסית מהחדרים הפנימיים והצדדיים בקיר אשר בו שורת חלונות עשויים מאבנים ניצבות, שכונו בשנות השישים של המאה העשרים חלונות כורזין. על היחידות הבסיסיות הללו נוספו לעתים אולמות וחללים מרווחים – חלקם עם אותם החלונות מאבנים ניצבות – והם שימשו לצרכים משקיים, בעיקר להחזקת בהמות. בניין 65 הוא דוגמה לשילוב של אולמות לצרכים משקיים עם היחידות הבסיסיות. שיאה של הבנייה המדוברת מצוי במכלולים כמו בניין 8, שיש בו יחידה מרכזית ושתי יחידות נספחות צמודות הבנויות לשתי קומות, ומאחריהן גוש בנייה גדול מאוד בצורת האות רי"ש, שנועד לצרכים המשקיים הנזכרים.

Urman, 'Archaeological Survey in the Northern Bashan (Preliminary Report)', *IEJ*, 24 (1974), pp.

173-184

4 C.M. Dauphin, 'Survey of Roman and Byzantine Sites in the Golan Heights', D.R. Keller & D.W. Rupp (eds.), *Archaeological Survey in the Mediterranean Area* (BAR, 155), Oxford 1983, pp. 353-355. ביבליוגרפיה מפורטת על הסקר של ק' דופין ניתן למצוא ברשימה שבספר הנדון בעמ' 292.

1 H.C. Butler, *Ancient Architecture in Syria*, Leiden 1909-1919

2 J.-M. Dentzer, 'Développement et culture de la Syrie du Sud dans la période préprovinciale', idem (ed.), *Hauran*, I, 2, Paris 1986, pp. 387-420; F. Villeneuve, 'L'économie rurale et la vie des compagnes dans le Hauran antique une approche', J.-M. Dentzer (ed.), *Hauran*, I, 1, Paris 1985, pp. 63-136

3 G. Barkay Z. Ilan, A. Klöner, A. Mazar and D.